

Gelenbevî'nin En'âm 158. Ayetle İlgili Risâlesine Göre İmanın Son Kabul Zamanı ve İman-Amel İlişkisi*

Celil KIRAZ**

Özet

Osmanlı âlimlerinden İsmâil el-Gelenbevî, En'âm Sûresi 6/158. ayetle ilgili bir risâle yazmıştır ve bu risâlesinde, ilgili ayetten hareketle imanın son kabul zamanı ve iman-amel ilişkisi hakkında birtakım yorumlarda bulunmaktadır. Ona göre bu ayetten hareketle imanın son kabul zamanı, kıyamet alâmetlerinin ortaya çıkmaya başladığı zamandır. Müellife göre iman-amel ilişkisiyle ilgili Mu'tezilî müfessir Zemahşeri'nin yaptığı iman-amel bütünlüğü yönündeki yorum da yanlıştır. Doğru olan, iman ve amelin iki ayrı unsur olduğu ve kalbinde zerre kadar iman bulunan kişinin, Cehennem'de ebediyen kalmayacağıdır.

Abstract

The Latest Time to Make Confession of Faith and The Relationship Between Faith and Deeds in the Treatise of Galanbawî About the Verse 158 of Surat al-An'am

An Ottoman scholar Ismail al-Galanbaawee has written a treatise about the verse 158 of Sûrat al-An'âm. In this work, he makes some comments about the latest time to make confession

* Bu araştırma, Uludağ Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje No: HDP(D)-2012/41.

** Doç. Dr., Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi, cekiraz@hotmail.com

of faith, and the relationship between faith and deed. According to him, from this verse, the latest time to make confession of faith is when signs of doom occur. According to the author, the comment about the unity of deeds and faith made by a Mu'tazilite interpreter of the Qur'an, Zamakhsharî is wrong. What's right is that faith and deeds are two separate elements, and that who has even an iota of faith in his heart, there will not be in Hell forever.

Anahtar Kelimeler: Gelenbevi, Zemaşşeri, Beyzâvi, Ebussuûd Efendi, İbn Kemal Paşa.

Key Words: Galanbawî, Zamakhsharî, Baydawî, Ebussuud Efendi, İbn Kamal Pasha.

Giriş

18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden İsmâil el-Gelenbevi (v. 1205/1791)¹, daha ziyade matematik, mantık ve kelâm ilimlerinde

¹ Gelenbevi'nin tam künyesi, Şeyhzâde Ebu'l-Feth İsmâil b. Mustafâ b. Mahmûd el-Gelenbevi'dir. 1143/1741 yılında Osmanlı Devleti'nin Aydın vilâyetinin Saruhan Sancağı'na bağlı Kırkağaç Kazası'nın Gelenbe nâhiyesinde doğmuştur. Gelenbevi'nin dedesinin ve babasının da birer müderris ve müftü olduğu belirtilmektedir. Fakat küçük yaşta babasını kaybeden Gelenbevi, 13-14 yaşlarına kadar ciddi bir eğitim alamamıştır. Bundan sonra kasabasında eğitimine başlamış, bir süre sonra İstanbul'a giderek Fâtih Medresesi'ne girmiştir. Burada devrin ünlü müderrislerinden Yâsincizâde/Mestçizâde Osman Efendi'den Arapça ve nakli ilimleri, "Ayaklı Kütüphane" diye meşhur Müftizâde Mehmed Emin Efendi'den de akli ilimleri okumuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra, 1177/1763 yılında açılan ruûs imtihanını kazanarak müderrislik unvanını almıştır. Gelenbevi, 1197/1783'te padişahın huzurunda yapılan meşhur huzur derslerine muhatap olarak katılmıştır. Onun I. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilen ıslahat hareketlerinden sonra kurulan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyün ile İstihkâm Mektebi gibi bazı öğretim kurumlarında riyâziye/matematik hocası olarak görev yaptığı kaydedilmektedir. Matematik ve mühendislik alanındaki üstün başarılarından dolayı kendisine, Mora'daki Yenişehir mevleviyeti/mollalığı verilerek 1204/1790 yılında oraya kadı tayin edilmiştir. Gelenbevi bu vazifeyi yürütürken, devrin şeyhülislâmı Hamîdizâde Mustafa Efendi'den, hilâl konusunda rû'yetten ziyade hesaba dayanan görüşlerini ağır bir şekilde eleştiren resmi bir yazı almıştır. Bu haksız tenkit karşısında çok üzülen ve felç olan Gelenbevi, kısa bir süre sonra 1205/1791'de Yenişehir'de vefat etmiştir. Gerek mantık, matematik ve astronomi gibi tabii ilimlerle, gerekse fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi dinî ilimlerle ilgili birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan bazılarının isimleri; *Şerh-i Cedâvî'l-Ensâb, Adlâu Müsellesât, el-Burhân fi İlmi'l-Mizân, Gelenbevi alâ İsâgücü, Risâle fi Âdâbi'l-Bahs, Hâşiye alâ Şerhi'l-Celâli'l-Adudiyye, Hâşiye alâ Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm, Risâletü'l-Kible ve Risâle fi Vahdeti'l-Vücûd* şeklindedir. Gelenbevi'nin hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz: Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, IV, 256-258, Matbaa-i Osmâniye, Dersaadet, 1309; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III,

ön plana çıkmış bir kişi olmakla birlikte, diğer ilimlerin kapsamına giren birtakım risâleler de kaleme almıştır. Bunlardan bir tanesi de, bu makalede inceleyeceğimiz En'âm Sûresi 158. ayetle ilgili tefsir risâlesidir. Söz konusu risâlenin Süleymâniye ve Millet kütüphanelerinde dört yazma nüshası bulunmakta olup, aşağıda sıralandığı gibi bu risâle üç farklı isimle kaydedilmiştir:

1) *Risâle fî Tahkîki Mezhebi Ehli's-Sünne fî Usâti'l-Mü'minîn (ve Reddi'l-Mu'tezile)*, Süleymâniye Ktp., Fâtih, No: 5393/6, vr. 44b-65a; İstanbul Millet Ktp., Ali Emîri, No: 1438/1, vr. 1-18.

2) *Risâle fî Tefsîri Ba'zı'l-Âyât Redden li'l-Mu'tezile*, Süleymâniye Ktp., Hafid Efendi, No: 447/7, vr. 55b-87a.

3) *Risâle fi'r-Reddi ale'l-Mu'tezile fî Tefhîmi Fâideti'l-Îmâni'l-Mücerredi ani'l-Amel*, Süleymâniye Ktp., Nâfiz Paşa, No: 785.

Biz bu nüshalardan ikisine, Süleymaniye Kütüphanesi'nin Fâtih ve Hafid Efendi bölümlerinde yer alan nüshalarına ulaşabildik ve bunların aynı muhtevaya sahip olduğunu gördük. İsimlerinden hareketle tahmin edildiği üzere, diğer nüshalar da aynı muhtevaya sahip olsa gerektir. Makalemizde bunlardan Süleymâniye Ktp., Fâtih, No: 5393/6'da kayıtlı olan nüshayı kullanacağız.

Gelenbevi'nin bu risâlesi, En'âm Sûresi 158. ayetle ilgili Beyzâvî (v. 685/1286), İbn Kemâl Paşa (v. 940/1534) ve Ebussuûd Efendi (v. 982/1574)'nin tefsirlerinde yer alan açıklamalarla ilgilidir. Fakat konunun içerisine girildiğinde görüleceği üzere asıl tartışma, söz konusu ayetle ilgili Zemahşeri (v. 538/1144)'nin yaptığı yorumla başlamaktadır.

Risâleye konu olan En'âm Sûresi 6/158. ayetin meâli şu şekildedir:

(İnanmak için) ille de kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbinin gelmesini ya da Rabbinin bazı ayetlerinin gelmesini mi bekliyorlar! Daha önce inanmamış yahut inancı kendisine hayır kazandırmamış bir kimseye, Rabbinin bazı âyetleri geldiği gün

819, eski yazıdan aktaran: Seyit Ali Kahraman, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, I, 222, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1951-1955; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 293-297, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1333-1342; a.mlf, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etubbânın Terâcim-i Ahvâli*, s. 44-50, yay. haz. M. Akif Erdoğan, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994; Bingöl, Abdulkuddüs, *Gelenbevi İsmâil*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Y., Ankara, 1988; Okudan, Rifat, *Gelenbevi ve Vahdet-i Vücûd*, s. 41-78, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2006; Gölcük, Şerafettin & Yurdagür, Metin, "Gelenbevi", *DİA*, XIII, 552-555.

iman etmesi fayda sağlamaz. De ki: "Bekleyin, şüphesiz biz de bekleyenlerdeniz! (En'âm 6/158)²

Risâlede bu ayetle ilgili iki temel konu ele alınmaktadır. Bunlardan birincisi, bir kişinin iman edişinin en son ne zaman kabul edileceğidir. Bir diğere tabirle, yukarıdaki ayette, "inkârcı bir topluluğu helâk etmek üzere azap meleklerinin gelişinden sonra" mı, yoksa "kıyamet alâmetlerinin ortaya çıkışından sonra" mı edilen imanın kabul edilmeyeceği bildirilmektedir? İkincisi de, amel-iman ilişkisi, yani amelsiz imanın makbul olup olmadığı meselesidir. Bunu da bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, bu ayetten hareketle risâlede, iman edip de hiçbir sâlih amel işlemeden ölen bir kişinin uhrevî durumu tartışılmaktadır.

Gelenbevî, ayetle ilgili Beyzâvî ve Ebussuûd Efendi'nin metinlerini merkeze almakta; diğere âlimlerin görüşlerini de konuyu daha açık hale getirmek ve farklı ihtimalleri dikkate almak amacıyla zikretmektedir. Muhtemelen bu risâlesinde müellif, ilmî tartışma yöntemlerini ortaya koyduğu *Risâle fî Âdâbi'l-Bahs* adlı risâlesinde zikrettiği ilkeleri, bir örnek üzerinden uygulamalı olarak göstermek istemiştir.

Müellif, *Risâle fî Tahkiki Mezhebi Ehli's-Sünne fî Usâti'l-Mü'minîn* adındaki bu eserinin hemen başında, risâlenin yazılış amacını şu şekilde ifade etmektedir:

Mu'tezile mezhebi, içlerinde En'âm Sûresi'nin sonlarındaki (158.) ayetin de bulunduğu birtakım nakli delillerden hareketle, Rahîm ve Mûteâl olan Yüce Allah'ın (uhrevî) nimetlerini, amel ve imanı bir araya toplayan kişilere tahsis etmiş; ayrıca mücerred (amelsiz) imanın hiçbir şekilde bir faydasının olmayacağı iddiasında bulunmuş; dolayısıyla Allah'ın cömertliğinin ve nimet verişinin kapsamlı olduğunu anlayamamıştır. Buna mukâbil Ehli-i Sünnet, Rahmân olan Allah'ın muradına uygun olarak, O'nun ihsânının, iman edip sadece bununla yetinenleri de kapsadığı konusunda görüş birliğine varmış ve Mu'tezile'yi bu konuda eleştirmiştir. Bundan dolayı iki mezhep arasında, iki ordunun çarpışmasına benzer şiddetli bir tartışma yaşanmıştır. [...] Bu tartışmaya kalemiyle katılanlardan birisi de Beyzâvî'dir.³

Gelenbevî bunları söyledikten sonra, ayetle ilgili Beyzâvî ve Ebussuûd Efendi'nin açıklamalarını merkeze alan; zaman zaman İbn

² Bu ayete benzer bir şekilde Kur'an'da, "Onlar, ille de buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerin gelmesini mi beklerler?! ..." (Bakara 2/210) ve "(Kâfirler) kendilerine meleklerin gelmesinden veya Rablerinin emrinin gelmesinden başka bir şey mi bekliyorlar?! Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı! Allah onlara zulmetmedi, fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı!" (Nahl 16/33) buyrulmaktadır.

³ Gelenbevî, *Risâle fî Tahkiki Mezhebi Ehli's-Sünne fî Usâti'l-Mü'minîn*, Süleymâniye Ktp., Fâtih, No: 5393/6, vr. 44b.

Kemâl Paşa ve tartışmayı başlatan kişi olan Zemahşerî'nin görüşlerini de ele alan; gerektiğinde bazı kelâmcıların görüşlerine de yer veren bir risâle yazmıştır.

Bu makalede, Gelenbevî ve diğer müfessirlerin görüşleri, konunun daha iyi anlaşılması için iki ana başlık altında ele alınmaya çalışılacaktır. Bu başlıklardan ilki, incelenen ayetten hareketle iman etmenin son zaman sınırının tespitine dairdir. İkincisi de iman-amel ilişkisi veya amelsiz imanın makbul olup olmadığıyla ilgilidir.

A. İmanın Son Kabul Zamanı

İmanın kabulünün zaman sınırıyla ilgili farklı ihtimaller söz konusudur. Bu bağlamda tartışmasız bir şekilde kabul edilen iki durum, "insanın ölümünden sonra" ve "kıyamet kopup herkes öldükten sonra" edilen imanın hiçbir şekilde makbul olmayacağıdır. Zira her iki durumda da insanoğlu için *teklif/mükellef oluş süreci* sona ermektedir.

Söz konusu risâlede Gelenbevî, bunlardan farklı iki durumu gündeme getirmektedir. Müellif, bu ayetten hareketle "bir kavmin helâk ve azap sürecinin başlamasından sonra mı", yoksa "kıyamet alâmetlerinin ortaya çıkmaya başlamasından sonra mı" edilen imanın makbul olmayacağı tartışmasını açmaktadır.

1. Helâk Sürecinin Başlaması

İncelemekte olduğumuz ve yukarıda meâlini verdiğimiz En'âm 158. ayet, Gelenbevî'nin risâlesinde merkeze aldığı müfessirlerden biri olan Ebussuûd Efendi (v. 982/1574) tarafından, "bir kavmin helâk sürecinin başlaması"yla irtibatlandırılmıştır. Ebussuûd Efendi, bu ayetin "(İnanmak için) ille de kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbinin gelmesini mi bekliyorlar?" kısmını bu doğrultuda yorumlamaktadır. Zira Ebussuûd Efendi'ye göre bu ayet, Kur'an'da yer alan ve "müşriklerin inanmak için Hz. Peygamber'e bazı mucizeler ortaya koymasını teklif etmeleri"ni ele alan başka ayetlerle aynı muhtevaya sahiptir. Onun burada örnek olarak zikrettiği iki ayet: "... (Müşrikler dediler ki: İman etmemiz için) Allah'ı ve melekleri önümüze getirmelisin! ..." (İsrâ 17/92) ve "Bizimle karşılaşmayı ummayanlar: "Bize ya melekler indirilmeliydi, ya da Rabbimizi görmeliydik!" dediler. ..." (Furkân 25/21) şeklindedir.⁴

Ayrıca müellifin aktardığına göre Ebussuûd Efendi, incelemekte olduğumuz En'âm 158. ayetin "(İnanmak için) ille de kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbinin gelmesini mi

⁴ Gelenbevî, *age*, vr. 44b. Ayrıca bkz: Ebussuûd Efendi, *Tefsîru Ebi's-Suûd: İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*, II, 309, tahkik: Abdulkâdir Ahmed Atâ, Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadîse, Riyâd, trs.

bekliyorlar!" mealindeki ilk kısmında, Mekke müşriklerinin iman etmek için Hz. Peygamber'den "melekleri veya bizzat Allah'ı karşılıklarına getirmesini" talep ettiklerinin kastedildiğini söylemektedir.⁵ Ona göre ayetin devamındaki "veya Rabbinin bazı ayetlerinin gelmesini mi bekliyorlar!" kısmı da, müşriklerin bu iki talepleri dışındaki "Veyahut da bizim üzerimize göğü yıksan ya!" (Yûnus 10/92) ayetinde olduğu gibi *helâk* taleplerini ifade etmektedir.⁶

Ebussuûd Efendi'ye göre müşrikler, Hz. Peygamber tarafından kendilerine sunulan apaçık delilleri gördükten sonra dahi iman etmemişler; ona karşı büyüklenmeye devam etmişler ve ondan bu tür olağanüstülükler meydana getirmesini istemişlerdir. Fakat müfessire göre, bu şekilde insanı imana zorlayıcı işler meydana geldikten sonra, *ıztırârî* olarak, yani mecburen iman etmek, Allah'ın hikmetine ve teklif gerçeğine aykırı bir durumdur. Zira böyle bir imanın, sahibine hiçbir faydası olmayacaktır.⁷

Bu doğrultuda Kur'ân'da, "helâk sürecinde edilen imanın geçersizliği"yle ilgili başka bir örnek daha bulunmaktadır. Bu örnek, son nefesine kadar Hz. Musa'ya iman etmeyen ve İsrailoğulları'na yaptığı zulümler sonucu Kızıldeniz'de boğularak helâk edilen Firavun'un imanıdır. Söz konusu ayetlerde, Firavun'un son nefeste iman ettiği; fakat bunun Allah nezdinde makbul bir iman olarak kabul edilmediği belirtilmektedir.⁸ Fakat Gelenbevi, incelediğimiz risâlesinde konuyla doğrudan ilgili olan bu hâdiseden bahsetmemekte; konuyu sadece En'âm 158. ayet özelinde işlemektedir.

Görüldüğü gibi Gelenbevi'nin kaynaklarından biri olan Ebussuûd Efendi, müşrikler tarafından talep edilen, fakat Yüce Allah tarafından kabul edilmeyen bu isteğin, onlar tarafından dile getirilen "Allah'ın, meleklerin veya (toplu helâk anlamına gelen) kıyametin somut olarak görülmesi talebi" olduğunu belirtmektedir. Fakat müfessire göre bu şekilde *helâk süreci* başladıktan sonra *teklif gerçeği* ortadan kalkacak; bu aşamadan sonra gerçekleşen imanın sahibine herhangi bir faydası olmayacaktır. Bundan dolayı onların bu istekleri Allah tarafından kabul edilmemiş ve hesapları ahirete bırakılmıştır.

Gelenbevi, Ebussuûd Efendi'nin ayetle ilgili bu yorumunu aktarmakta, fakat bir sonraki başlık altında da görüleceği gibi, kendisi bu görüşe kesinlikle katılmamaktadır. Aksine Gelenbevi,

⁵ Gelenbevi, *age*, vr. 44b. Ayrıca bkz: Ebussuûd Efendi, *age*, II, 309.

⁶ Gelenbevi, *age*, vr. 45a. Ayrıca bkz: Ebussuûd Efendi, *age*, II, 309.

⁷ Gelenbevi, *age*, vr. 44b. Ayrıca bkz: Ebussuûd Efendi, *age*, II, 309.

⁸ Bkz: Yûnus 10/90-92.

Ebussuûd Efendi'nin -temriz sîgasıyla- aktardığı ikinci yorumu benimsemekte; Ebussuûd Efendi'nin bu yorumla ilgili eleştirilerini ve kendisinin de bunlara mukâbil verdiği cevapları dile getirmektedir.

2. Kıyamet Alâmetlerinin Ortaya Çıkması

Ebussuûd Efendi ve Gelenbevi'nin bu konuyla ilgili görüşlerini tam olarak anlayabilmemiz için, onlardan çok önce yaşamış ve onlara kaynaklık etmiş olan iki önemli müfessirin, Zemahşerî ve Beyzâvî'nin ayetle ilgili yorumlarına bir bakmamız gerekmektedir. Bu iki müfessir, incelemekte olduğumuz En'âm 6/158. ayette bahsedilen melekleri, "ölüm melekleri" veya "azap melekleri" olarak tefsir etmektedirler. Ayrıca Zemahşerî ve Beyzâvî, ayetteki "Rabbinin gelmesi" tabirini, "bütün insanların ölümü (külli helâk) anlamına gelen *kıyametin kopması*" olarak; "Rabbinin bazı ayetlerinin gelmesi" tabirini de, "bu külli helâkın, yani *kıyametin birtakım alâmetlerinin ortaya çıkması*" olarak açıklamaktadırlar.⁹

Zemahşerî ve Beyzâvî, bu açıklama doğrultusunda Hz. Peygamber'den de bir hadis aktarmaktadırlar. Berâ b. Âzib ve Huzeyfe kanalıyla gelen hadis şu şekildedir:

Bir gün kendi aramızda kıyametten bahsediyorduk. Bu esnada Hz. Peygamber yanımıza geldi ve sordu: "Ne hakkında konuşuyorsunuz?" Biz de "Kıyamet hakkında konuşuyoruz." dedik. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Siz kendisinden önce şu on alâmeti görmedikçe kıyamet kopmayacaktır: 1. Duhân (duman), 2. Dâbbetü'l-Arz, 3. Batıda bir yer çöküntüsü, 4. Doğuda bir yer çöküntüsü, 5. Arap yarımadasında bir yer çöküntüsü, 6. Deccâl, 7. Güneşin batıdan doğması, 8. Ye'cûc ve Me'cûc, 9. Hz. İsa'nın nüzûlü, 10. Aden'den çıkacak bir ateş." buyurdu.¹⁰

Bu hadisi aktardıktan sonra Zemahşerî, insanı iman etmeye zorlayan ve buna mecbur eden kıyamet alâmetlerinin ortaya çıkmasından sonra, teklif/mükellef oluş zamanının sona erdiğini; bu alâmetler ortaya çıkmadan önce iman etmemiş bir kişinin, bu aşamadan sonra ettiği imanın kabul edilmeyeceğini belirtmektedir.¹¹ Beyzâvî de bu durumdaki kişinin imanının artık kabul edilmeyeceğini; çünkü imanın kabul edilebilmesi için, *burhânî* (aklı delillere dayalı) olması gerektiğini belirtmekte; bu alâmetleri gören birisi için ise, hâdisenin artık *ıyânî* (gözle görülür, elle tutulur, somut) bir hale geldiğini dile getirmektedir. Ayrıca Beyzâvî, ölüm

⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 415, tahkik: Âdil Ahmed Abdulmevcûd & Ali Muhammed Muavvid, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd, 1998; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Eşrâru't-Te'vîl*, II, 190, haz. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, trs.

¹⁰ Zemahşerî, *age*, II, 415; Beyzâvî, *age*, II, 190. Hadisin kaynağı için bkz: Müslim, Fiten ve Eşrâtu's-Sâah, 39-40 (2901); İbn Mâce, Fiten, 25 (4042).

¹¹ Zemahşerî, *age*, II, 415.

döşegindeki bir kişinin durumuna benzer bir şekilde, kıyamet alâmetlerini görmüş olan bir kişinin de artık imanının makbul olmayacağını ifade etmektedir.¹²

Konuyla ilgili kendisinin tercih ettiği görüşe yukarıda yer verdiğimiz Ebussuûd Efendi, Zemahşerî ve Beyzâvî tarafından benimsenen ve hadislere dayalı bu ikinci yorumu, tefsirinde قِيلَ diyerek, zayıflık bildiren *temrîz* sığasıyla aktarmakta; ayrıca deliller ileri sürerek bu görüşün yanlışlığını ispatlamaya çalışmaktadır. Müellifimiz Gelenbevî de, Ebussuûd Efendi tarafından gündeme getirilen bu iki görüşü risâlesinde zikretmekte ve akabinde onun tercihinin birtakım itirazlarda bulunmaktadır. Bu noktada, öncelikle Ebussuûd Efendi'nin neden ilk görüşü tercih ettiğini ortaya koymamız uygun olacaktır.

Ebussuûd Efendi'ye göre *ayetin sibâkı/öncesi*, kendisinin tercih ettiği, bir önceki başlık altında zikredilen görüşü desteklemektedir. Zira bir önceki (157.) ayette, müşriklerin Allah'ın ayetlerini yalanlama ve bunlardan yüz çevirme konusundaki ısrarlarından bahsedilmekte; incelemekte olduğumuz 158. ayetin ikinci yarısında da, onların talep ettiği olağanüstü hâdiseler gerçekleştikten sonra iman etmelerinin bir faydasının olmayacağından bahsedilmektedir. Bu *bağlam (siyâk-sibâk)* da göstermektedir ki, ayetin ilgili kısmında bahsedilen olağanüstü hâdiseler, Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'e meydan okurcasına ve onunla alay eder tarzda talep ettikleri "azap meleklerinin veya Allah'ın azap emrinin gelmesi" durumudur.¹³

Müfessire göre ayetin "Bekleyin, biz de beklemekteyiz!" şeklinde müşriklere yönelik tehditkâr bir ifadeyle bitmesi de bunu desteklemektedir. Öbür taraftan, ayeti diğer müfessirlerin dile getirdiği gibi "kıyamet alâmetlerinin ortaya çıkmasından sonra iman etmenin kabul edilmemesi" şeklinde anlamak doğru değildir. Çünkü bu alâmetlerden bir kısmı ortaya çıktıktan sonra, iman kapısı henüz kapanmamış olacaktır. Öyleyse Ebussuûd Efendi'ye göre ayette, bu

¹² Beyzâvî, *age*, II, 190. Gelenbevî, Beyzâvî tarafından burada kullanılan *burhânî* tabirinin, *gaybî* anlamına geldiğini belirtmektedir. Çünkü ayetin tefsirinde Beyzâvî, bunun zıddı olarak *uyân* (gözle görülür, elle tutulur, somut) tabirini kullanmıştır ki bu, *gayb* (gözle görülmeyen) kelimesinin zıddıdır. Bkz: Gelenbevî, *age*, vr. 49b. Ayrıca Gelenbevî'ye göre, ölüm döşegindeki bir insanın, o esnada ettiği imanın fayda vermemesinin sebebi, bunun yalnızca *uyânî* değil, aynı zamanda *ıztırârî* (mecburiyetten kaynaklanan) ve *gayr-ı kesbî* (tercihe dayanmayan) bir iman olmasıdır. Zira Allah nezdinde makbul olan iman, insanın "gayb ile ilgili bilgilere", "kendi iradesiyle" iman etmesinden ibarettir. Bkz: Gelenbevî, *age*, vr. 50b-51a.

¹³ Gelenbevî, *age*, vr. 45a. Ayrıca bkz: Ebussuûd Efendi, *age*, II, 309-310.

alâmetlerin ortaya çıkmasından sonra edilen imanın makbul olmayışı kastedilmemiştir.¹⁴

Ayrıca Ebussuûd Efendi'ye göre, kıyamet alâmetlerinin ortaya çıkacak olmasının, Mekke müşriklerinin bu teklifleriyle bir ilgisi de yoktur. Çünkü kıyamet alâmetlerinin ortaya çıkışı müşriklere yönelik bir durum olmayacak, o dönemde yaşayacak olan mü'min-kâfir herkese şâmil olacaktır. Dolayısıyla müfessire göre "Allah'ın bazı ayetlerinin gelmesi" ifadesinden maksat, herkesi kapsayacak olan ve bir kısmı meydana geldiği takdirde henüz iman kapısının kapanmadığı "kıyamet alâmetlerinin ortaya çıkması" değildir. Burada maksat, müşrikler tarafından talep edilen, onlara mahsus olan ve gerçekleştiği takdirde onlar için iman kapısının tamamen kapanacağı, "onlara Allah'ın azap emrinin veya azap meleklerinin gelmesi" durumudur.¹⁵ Fakat bilindiği gibi Yüce Allah, müşriklerin bu türden helâk taleplerine icâbet etmemiş; onların hesaplarını ahirete bırakmıştır.

Gelenbevî, Ebussuûd Efendi'nin bu görüşlerini aktardıktan sonra, onun tarafından aktarılan ve reddedilen bu görüşün Beyzâvî'ye ait olduğunu söylemektedir.¹⁶ Nitekim yukarıda bu görüşün Zemahşerî ve Beyzâvî tarafından dile getirildiğini belirtmiştik.¹⁷ Bilindiği gibi Ebussuûd Efendi'nin tefsiri, genel itibarıyla bu iki müfessire dayanmaktadır. Fakat o, bu ayetin tefsirinde neden onların görüşünü değil de farklı bir görüş dile getirmiştir? Bu sorunun cevabını bulabilmek için, Ebussuûd Efendi (v. 982/1574)'nin hocalarından biri olduğu belirtilen¹⁸ İbn Kemâl Paşa (v. 940/1534)'nin ayetle ilgili açıklamalarına bakmak yeterli olacaktır; zira o, ayeti tıpkı Ebussuûd Efendi gibi Mekke müşriklerinin helâk talepleriyle irtibatlı bir şekilde açıklamaktadır.¹⁹

Büyük bir ihtimalle Ebussuûd Efendi, ayetle ilgili bu açıklamayı hocası İbn Kemâl Paşa'dan almış olsa gerektir. Fakat İbn Kemâl Paşa bunu kimden almıştır, orasını tam olarak tespit edebilmiş değiliz. Zira ilk dönemlerden itibaren ayet, konuyla ilgili hadisler de bulunduğu için, Zemahşerî ve Beyzâvî'nin yaptığı gibi hep kıyamet alâmetlerinin ortaya çıkışıyla irtibatlı bir şekilde tefsir edile gelmiştir.²⁰

¹⁴ Gelenbevî, *age*, vr. 45a. Ayrıca bkz: Ebussuûd Efendi, *age*, II, 310.

¹⁵ Gelenbevî, *age*, vr. 45a. Ayrıca bkz: Ebussuûd Efendi, *age*, II, 310.

¹⁶ Gelenbevî, *age*, vr. 45b.

¹⁷ Bkz: Zemahşerî, *age*, II, 415; Beyzâvî, *age*, II, 190.

¹⁸ Bkz: Akgündüz, Ahmet, "Ebüssuûd Efendi", *DİA*, X, 365.

¹⁹ İbn Kemâl Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl*, İstanbul Millet Ktp., Feyzullah Efendi, No: 51, c. I, vr. 262b.

²⁰ Bkz: Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, X, 11-13, tahkik: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kâhire, 1422/2001; Zemahşerî, *age*, II,

Görebildiğimiz kadarıyla farklı olarak, ilk dönemde İmâm Mâtürîdî (v. 333/944), tefsirinde *hadislere* dayalı yaygın görüşle birlikte, İbn Kemâl Paşa ve Ebussuûd Efendi tarafından tercih edilen *siyâk-sibâka/bağlama* dayalı görüşü de zikretmektedir.²¹ İbn Kemâl Paşa ve Ebussuûd Efendi, söz konusu görüşü, Mâtürîdî'nin tefsirinden istifadeyle ortaya koymuş olabilirler. Bir diğer ihtimal de, ayetin sibâkının bu yorumu gerektirmesi; bu anlamı ifade eden başka ayetlerin de bulunması sonucu, söz konusu müfessirlerin bu yoruma meyletmış olmalarıdır. Fakat müellifimiz Gelenbevî, konuyla ilgili ortada bir hadis varken, Ebussuûd Efendi tarafından farklı bir görüşün dile getirilmesini şiddetle eleştirmektedir.²² Fakat ileride geleceği üzere, hadislere ve ayetin bağlamına dayalı bu iki yorumu uzlaştırmak mümkündür.

Gelenbevî'ye göre bu kıyamet alâmetlerinden her biri, farklı seviyedeki insanlar için imana zorlayıcı ve teklifi sona erdirici bir rol oynayabilir. Yani bu alâmetlerden bir tanesi bir grup insan için, diğer bir tanesi de başka bir grup insan için imana zorlayıcı olabilir. Bu alâmetlerin çıkışının kendisini imana zorladığı insanların imanını, yukarıdaki hadis göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu alâmet ortaya çıktıktan sonra makbul bir iman olmayacaktır.²³

Aslında kıyamet alâmetleriyle ilgili Gelenbevî'nin atıfta bulunduğu yukarıdaki hadis, sadece kıyamet alâmetlerini sıralamakta; bu alâmetler görüldükten sonra edilen imanın kabul edilip edilmeyeceğinden ise hiç bahsetmemektedir. Nitekim Gelenbevî de bunu görmüş olsa gerek ki, söz konusu hadisin, aşağıdaki iki hadis tarafından *beyân* edilmiş *mücmel* bir hadis olduğunu belirtmektedir.²⁴ Gelenbevî'nin bu noktada bahsettiği hadisler şunlardır:

Kıyametin üç alâmeti vardır; bunlar zuhur edince daha önce inanmamış olanların iman etmeleri artık onlara fayda vermez: 1. Güneşin batıdan doğması, 2. Deccâl, 3. Dâbbetu'l-arz.²⁵

Güneş batıdan doğmadıkça kıyamet kopmaz. (Bu şekilde) güneş batıdan doğunca, bütün insanlar iman ederler; fakat o gün, daha

415; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIV, 8, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1981; Beyzâvî, *age*, II, 190; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 371-376, tahkik: Sâmî b. Muhammed es-Selâme, Dâru Taybe, 2. baskı, Riyâd, 1420/1999.

²¹ Bkz: Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 196-197, tahkik: Fâtıma Yûsuf el-Haymî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1425/2004.

²² Gelenbevî, *age*, vr. 45b.

²³ Gelenbevî, *age*, vr. 46a.

²⁴ Gelenbevî, *age*, vr. 45b-46a.

²⁵ Müslim, *İmân*, 249 (158); Tirmizî, *Tefsîr*, En'âm (3072).

önce iman etmemiş olanlara veya imanında hayır kazanmamış olanlara artık inanmaları bir fayda vermez.²⁶

Görüldüğü gibi bu hadislerin ilkinde kıyamet alâmetlerinin üç tanesi zikredilmekte; ikincisinde ise sadece "güneşin batıdan doğması" alâmetinden bahsedilmekte ve bu aşamadan sonra edilen imanın Allah tarafından kabul edilmeyeceği belirtilmektedir.

Gelenbevî, bu iki hadisten ilkinin, yukarıdaki on maddeyi içeren hadisi *tahsis ettiğini/sınırladığını*; dolayısıyla bu alâmetlerden sadece üçünün, yani "güneşin batıdan doğması, Deccâl ve Dâbbetu'l-arz" alâmetlerinin ortaya çıkışından sonra edilen imanın makbul olmayacağını belirtmektedir.²⁷ Onun aktardığına göre, İbn Kemâl Paşa ise bu hadislerden sonuncusunun diğerlerini tahsis ettiğini söylemekte; sadece "güneşin batıdan doğması" hâdisesinden sonra edilen imanın makbul olmayacağını belirtmektedir. Zira İbn Kemâl Paşa'ya göre, bu alâmetlerden biri olan Deccâl'in çıkışı hâdisesinden sonra Hz. İsa'nın nüzülü gerçekleşecek ve Hz. İsa, o dönemde insanları imana davet edecek ve bu kişilerden iman edenlerin imanı da makbul olacaktır. Öyleyse İbn Kemâl Paşa'ya göre bu alâmetlerin hepsi değil, yalnızca "güneşin batıdan doğması", ortaya çıkışından sonra insanların imana gelişinin kabul edilmeyeceği bir hâdisedir.²⁸

Gelenbevî, İbn Kemâl Paşa tarafından dile getirilen, yukarıdaki iki hadisten ikincisinin ilkinin tahsis ettiği görüşüne itiraz etmektedir. Ona göre, ilk hadiste üç madde zikredildiyse, bunu sadece bir tanesiyle sınırlandırmak için elimizde bir delil yoktur. Hz. Peygamber, bunlardan sadece birini, yani "güneşin batıdan doğması" hâdisesini zikrettiği son hadiste, muhtemelen bu üç alâmetin en büyüğünü zikretmekle yetinmiş olsa gerektir. Zira ilk hadiste zikredilen üç alâmetin her birinin de kendisini bağlayacağı ve ortaya çıkışından sonra imanlarının kabul edilmeyeceği bazı insanlar muhakkak olacaktır.²⁹

Ayrıca Gelenbevî, Deccâl'in ortaya çıkışından sonra Hz. İsa'ya inanacak olan birtakım insanların imanının kabul edileceğine dair İbn Kemâl Paşa'nın itirazına da cevap vermektedir. Ona göre imanı

²⁶ Buhârî, Tefsîr, 9-10 (4635-4636); Müslim, İmân, 248 (157). Benzer bir şekilde Ebu Saîd el-Hudrî (ra) de, En'âm 6/158 ayetinde geçen "Rabblarından birtakım ayetlerin gelmesi" ibaresi hakkında Hz. Peygamber'den, "(Bu), güneşin battığı yerden doğmasıdır" bilgisini aktarmaktadır. Bkz: Tirmizî, Tefsîr, En'âm (3071).

²⁷ Gelenbevî, *age*, vr. 46a.

²⁸ Gelenbevî, *age*, vr. 46a. Ayrıca bkz: İbn Kemâl Paşa, *age*, c. I, vr. 262b.

²⁹ Gelenbevî, *age*, vr. 46a. Gelenbevî'ye göre konuyla ilgili zikredilen bu hadisler, *âhâd haberler* olmaları dolayısıyla her ne kadar teker teker *zan* ifade etseler de, tıpkı birçok ince kıldan örülmüş bir ipin sonuçta sapasağlam hale gelmesi gibi, bir araya geldikleri zaman *yakîn/kesin bilgi* ifade etmektedirler. Bkz: Gelenbevî, *age*, vr. 51a.

kabul edilecek olan kişiler, bu alâmetin kendileri için bir zorlama teşkil etmeyeceği sınırlı sayıda bazı kişilerdir.³⁰

Sonuç olarak Gelenbevî'ye göre bu son iki hadis arasında herhangi bir çelişki ve uyumsuzluk bulunmamakta; bu üç alâmetin her biri, bazı insanlar için mükellefiyetin bitişi anlamına gelmektedir.³¹ Görüldüğü gibi Gelenbevî, ayetle ilgili Ebussuûd Efendi'nin siyâk ve sibâka dayalı görüşüne hiç katılmamakta; ayrıca Zemahşerî ve Beyzâvî tarafından dile getirilen on kıyamet alametiyle ilgili hadisi tahsis eden başka iki hadis zikrederek, ortaya çıkışından sonra imanın kabul edilmeyeceği alâmetleri üçle sınırlayan bir yaklaşım sergilemektedir.

Bu açıklamalardan sonra Gelenbevî, *ihtiyârî* (özgür iradeye dayalı) bir şekilde ortaya çıkan imanın dîni açıdan makbul olduğunu söylemekte; helâk edilmek üzere olan kavimlerin ise, azabı görmeleri üzerine iman etmeleri veya bir kişinin ölüm meleğini görmesinden sonra iman etmesi durumlarında olduğu gibi, *ıztırârî olarak* (mecbur kalındığı için) edilen imanın ise makbul olmayacağını belirtmektedir. Ona göre incelemekte olduğumuz En'âm 158. ayette ve yukarıdaki hadislerde verilmek istenen mesaj da, insanların, kendilerini imana zorlayan bu üç kıyamet alâmeti gibi bazı hâdiselere şahit olduktan sonra, özgür iradeleriyle değil de mecburiyetten dolayı ettikleri imanın bir faydasının olmayacağıdır.³²

Tartışma konusunda sonuç olarak denebilir ki; incelediğimiz ayetin *siyâk ve sibâkına/bağlamına* bakıldığında, İbn Kemâl Paşa ve Ebussuûd Efendi'nin görüşü daha makul görünmektedir. Buna göre ayet, "Mekke müşriklerinin helâk taleplerinin reddedilmesi ve onların cezalarının ahirete bırakılması" anlamına gelmektedir. Fakat ayetle doğrudan ilgili *sahih hadisler* bulunduğu için, ayeti bu hadisler doğrultusunda da anlamak zorundayız. Nitekim Zemahşerî ve Beyzâvî'nin zikrettiği hadisin yanı sıra, ilk dönem tefsir rivayetlerini bir araya getiren Taberî (v. 310/923) de, söz konusu ayetin tefsirinde, "Allah'ın bazı ayetlerinin gelmesi" ifadesinin, "kıyamet kopmadan önce güneşin batıdan doğması gibi bazı alâmetlerin görünmesi" anlamına geldiğini Mücâhid, Katâde ve Süddî gibi tâbiün müfessirlerinden rivayet etmektedir.³³ Dolayısıyla bu görüş, Hz. Peygamber döneminden itibaren yaygın olarak dile getirilen bir yorum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu doğrultuda Gelenbevî'ye göre ayet, ilgili hadisler doğrultusunda, kıyametin en büyük alâmeti olan ve ulvî âlemin

³⁰ Gelenbevî, *age*, vr. 46b.

³¹ Gelenbevî, *age*, vr. 46b.

³² Gelenbevî, *age*, vr. 46b.

³³ Taberî, *age*, X, 11-13.

fesadı anlamına gelen "güneşin batıdan doğması" hâdisesinden sonra edilen imanın kesinlikle makbul olmayacağını; Deccâl ve Dâbbetü'l-Arz'ın ortaya çıkışından sonra da, bu alâmetlerin kendileri hakkında mükellefiyeti sona erdirici rol oynadığı bazı insanlar için, artık iman etmenin fayda sağlamayacağını ifade etmektedir. Yukarıda zikredilen on kıyamet alâmetinin diğer yedisi ise, insanların mükellefiyetini ortadan kaldırmayan birer alâmet olarak kabul edilmelidir.

Görüldüğü gibi *ayetin siyâk ve sibâkı* Ebussuûd Efendi'nin görüşünü, *sahih hadisler* ise Gelenbevi'nin görüşünü desteklemektedir. Herhangi bir konuyla ilgili Kur'an'ın ilk müfessiri olan Hz. Peygamber'den aktarılan bir sahih hadis varsa, elbette onun önceliği söz konusudur. Fakat ayetin siyâk ve sibâkı/bağlamı da muhakkak önemlidir. İlgili hadislerle bu bağlamı uzlaştırmak için şu şekilde bir yorum yapılabilir: Hz. Peygamber, gerçekleşmesinden sonra imanın kabul edilmeyeceği birtakım alâmetlerin bu ayetin kapsamına girdiğine işaret etmektedir. Ancak ayetin kapsamı bununla sınırlı olmayıp, bağlamdan da anlaşıldığı üzere, müşriklerin talep ettiği helâk sürecinin -farz-ı muhal- başlaması da imanın kabul zamanının bitmesi anlamına gelmektedir. Bundan dolayı onların bu taleplerine cevap verilmemiş ve hesapları âhirete bırakılmıştır. Yani ayet, Ebussuûd Efendi'nin kısaca değindiği ve pek benimsemediği, Gelenbevi'nin ise açıkça savunduğu gibi³⁴, "hem bazı kıyamet alâmetlerinin ortaya çıkışından sonra, hem de helâk sürecinin başlamasından sonra edilen imanın makbul olmadığını" ifade etmektedir.

B. İman-Amel İlişkisi

Gelenbevi'nin risâlesinde ele aldığı bir diğer konu da iman-amel ilişkisidir. Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerîm, iman-amel bütünlüğüne büyük önem vermektedir. Bununla ilgili en büyük delil, Kur'an'da *الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ* şeklinde iman ve amel-i sâlih'in peş peşe zikredildiği birçok ayetin bulunmasıdır.³⁵ Bu ayetlerden hareketle, İslâm âlimleri tarafından "iman-amel ilişkisi ve amelin imandan bir cüz olup olmadığı" meselesi tartışılmıştır. Aslında bu tartışma, "iman" kavramının farklı mezhepler ve âlimler tarafından değişik şekillerde tarif edilmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Fahreddin Râzî (v. 606/1209), imanın tarifiyle ilgili bu tartışmaları, "(O muttakiler) gayba iman ederler..." (Bakara 2/3) ayetinin tefsirinde dört grup şeklinde özetlemektedir:

³⁴ Ebussuûd Efendi, *age*, II, 310; Gelenbevi, *age*, vr. 45b.

³⁵ Örnek olarak bkz: Bakara 2/25, 82, 277; Âlü İmrân 3/57, 122, 173; Mâide 5/9, 93; A'râf 7/42; Yûnus 10/4, 9; İnşikâk 84/25; Burûc 85/11; Tin 95/6; Beyyine 98/7; Asr 103/3.

1) Birinci gruba göre iman, kalbin ve diğer organların amelinden ve dil ile ikrardan oluşmaktadır. Yani *iman*, "kalp ile tasdik, dil ile ikrâr ve diğer uzuvlarla amel etmek"tir. Râzî'nin dile getirdiğine göre bu görüşü benimseyen mezhep ve gruplar, Mu'tezile, Hâricilik, Zeydilik ve Ehl-i Hadis'tir.

2) İkinci gruba göre iman, kalbin ve dilin beraberce amelinden oluşur. Yani *iman*, "kalp ile tasdik, dil ile ikrâr"dır. Bu görüşü de İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe (v. 150/767) ve fıkıhçıların çoğunluğu dile getirmektedir.

3) Üçüncü gruba göre iman, sadece kalbin amelidir. Yani iman, "Allah'ı kalp ile tasdik etmek ve bilmek (ma'rifet)'ten" ibarettir. Râzî bu görüşü de Cehm b. Safvân (v. 128/745) ve el-Hüseyn b. Fadl el-Becelî (v. 282/895)'ye isnad etmekte ve kendisinin de bu görüşte olduğunu belirtmektedir.

4) Dördüncü gruba göre ise iman, "sadece dil ile ikrâr etmek"ten ibarettir. Râzî bu görüşü de Ğaylân ed-Dimeşkî (v. 120/728), el-Fadl er-Rakâşî ve Kerrâmiyye'ye isnad etmektedir.³⁶

Görüşlerini incelemekte olduğumuz Gelenbevî de, imanın tarifiyle ilgili bu bilgilere risâlesinde özet olarak yer vermektedir.³⁷ Buradan anlaşıldığına göre Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğu imanı sadece "kalbin tasdiki ve ma'rifeti/bilgisi" olarak değerlendirmekte; kısmen farklı olarak Ebû Hanîfe buna "dilini ikrârı"na da ilave etmektedir. Mu'tezile mezhebi ise imanı, "kalbin tasdiki, dilini ikrârı ve uzuvların amellerde bulunması" şeklinde açıklamaktadır.

Müellifimiz Gelenbevî'nin söz konusu risalesindeki iman-amel ilişkisiyle ilgili tartışma, mezhepler arasındaki bu temel ayırmadan kaynaklanmaktadır. Zira bu tartışmanın fitilini ateşleyen Zemahşerî

³⁶ Râzî, *age*, II, 26-29. İmanın tarifi ve amelle ilişkisi hakkında ayrıca bkz: Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 186 (*el-Fıkhu'l-Ekber el-Mensûbu li-Ebî Hanîfe ve Şerhuhû li-Aliyyi'l-Kârî* içinde), Dâru'l-Kütübi'l-Arabîyyeti'l-Kübrâ, yrs., trs. [Türkçe tercümesi: Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 56 (*İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri* içinde), çev. Mustafa Öz, İFAV Y., 7. Baskı, İstanbul, 2011]; Eş'arî, *el-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehliz-Zeyji ve'l-Bida'*, s. 123-125, tashih, takdim ve ta'lîk: Hamûde Ğurâbe, Kâhire, 1975; Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 601-613, tahkik ve ta'lîk: Bekir Topaloğlu & Muhammed Aruçi, İSAM Y., Ankara, 2003/1423; a.mlf., *Te'vilâtu'l-Kur'an*, I, 14-15, tahkik: Fâtîma Yûsuf el-Haymî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1425/2004; Zemahşerî, *age*, I, 152-154; Beyzâvî, *age*, I, 37-38; Sülûn, Murat, *Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, s. 22-32, basılmamış doktora tezi, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999; Aydın, Ömer, *Kur'an-ı Kerim'de İman-Amel İlişkisi*, s. 59-136, İşaret Y., İstanbul, 2007; Kırca, Celâl, "Bir Ayetin Işığında Molla Hüsrev'de İman-Amel Münasebeti", *Diyânet Dergisi*, c. 24, sy. 1, s. 42, Ankara, 1988; Sinanoğlu, Mustafa, "İman" *DİA*, XXII, 212-214, TDV Y., İstanbul, 2000.

³⁷ Bkz: Gelenbevî, *age*, vr. 53a-53b.

bir Mu'tezili; bu tartışmaya yeni bir açılım kazandıran Beyzâvî bir Eş'arî; tartışmanın içindeki isimlerden Ebussuûd Efendi ve Gelenbevi de birer Mâtürîdî'dirler.

Bu tartışmayı târihî süreci ve mantıksal silsilesi içerisinde ele alabilmemiz için, ayetle ilgili öncelikle Zemahşerî'nin görüşlerini ortaya koymamız gerekmektedir. Zemahşerî, incelemekte olduğumuz ayetin ilgili kısmı olan "Daha önce inanmamış veya imanında bir hayır kazanmamış kimseye, Rabbinin bazı âyetleri geldiği gün imanını fayda sağlamaz." (En'âm 6/158) ifadesiyle ilgili şöyle bir açıklama yapmaktadır:

İmana zorlayıcı birer unsur olan "kıyamet alâmetleri" ortaya çıktığında, teklif süreci sona erer. Bu alâmetlerin ortaya çıkışından önce iman etmemiş bir kişiye veya daha önce iman etmiş ama bu imanında herhangi bir hayır kazanmamış (imanı gereği amel etmemiş) bir kişiye, imanını bir fayda vermez. Görüldüğü gibi Yüce Allah burada, "iman etmenin makbul olmadığı bir zaman diliminde iman eden bir kâfir" ile "vaktinde iman etmiş ama bu imanında herhangi bir hayır kazanmamış bir kişi" arasında herhangi bir fark gözetmemektedir. Çünkü O birçok ayetinde, "iman edip sâlih amelde bulunanlar" şeklinde iman ve ameli bir arada zikretmekte ve böylece bunların birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğuna dikkat çekmektedir. Dolayısıyla sadece bu iki şartı beraberce yerine getirenler kurtuluşa erebileceklerdir. Bunları ihlâl edenler için ise Cehennem ve helâk kaçınılmazdır.³⁸

Görüldüğü gibi Zemahşerî bu yorumu, imanını "kalp ile tasdik, dil ile ikrâr ve uzuvlarla amel etmek" şeklinde tarif eden Mu'tezile mezhebinin görüşüne uygun olarak yapmıştır. Bu noktada hemen belirtmek gerekir ki Ehl-i Sünnet âlimleri, Zemahşerî'nin zikrettiği iman ve amelin peş peşe geçtiği ve birbirine atfedildiği ayetleri, onun görüşünün tam tersine, bu iki unsurun birbirinden tamamen ayrı ve farklı olduğu yönünde bir delil olarak kullanmaktadırlar. Zira "Arapça'da atıf *muğâyereti* gerektirir"; yani bir kelimenin başka bir kelimeye atfedilmesi, bu ikisinin birbirinden ayrı ve farklı birer unsur olduğu anlamına gelir. Öyleyse bu ayetlerde birbirine atfedilen iman ve amel de, birbirinden tamamen ayrı birer unsurdur.³⁹

Zemahşerî'nin tefsirinden çokça yararlanmış olan ve hatta *el-Keşşâf*'ın Sünnî bir versiyonunu hazırlamış olduğu kabul edilen Eş'arî müfessir Beyzâvî de, tefsirinde önce bu yorumu kısmen aktarmakta; fakat hemen akabinde, iman-amel ilişkisiyle ilgili Sünnî âlimlerin görüşleri doğrultusunda iki yorumda daha bulunmaktadır. Beyzâvî'nin En'âm 6/158. ayetle ilgili yaptığı üç yorum, şu şekilde maddeler halinde sıralanabilir:

³⁸ Zemahşerî, *age*, II, 415-416.

³⁹ Râzî, *age*, II, 29. Ayrıca bkz: Kırca, Celâl, "Bir Ayetin Işığında Molla Hüsrev'de İman-Amel Münasebeti", *Diyânet Dergisi*, c. 24, sy. 1, s. 44, Ankara, 1988.

1) "O gün, daha önce iman etmemiş olan bir kişiye veya daha önce iman etmiş ama bu imanında herhangi bir hayır kazanmamış olan bir kişiye, imanını bir fayda vermez." Bu yoruma göre ayet, "amelden soyutlanmış bir imana itibar etmeyenler [Mu'tezile mezhebi] için" bir delil teşkil etmektedir.

2) "Amelden soyutlanmış bir imana itibar edenlere [Ehl-i Sünnet âlimlerine]" göre ise, ayetin hükmünü o güne/kıyamet alâmetlerinin çıktığı güne tahsis etmek ve *terdid uslûbu* (iki ihtimalden birini yeterli görmek) üzere, bu imanın faydasının, bu iki şarttan ["daha önce iman etmiş olmak" ve "imanında bir hayır kazanmak"] sadece birini yerine getirmeye bağlı olduğunu söylemek gerekmektedir. Buna göre ayetin anlamı, "Önceden iman etmemiş bir kişiye, o gün ettiği iman bir fayda vermez" şeklindedir.

3) Bir üçüncü ihtimale göre de ayet, "Bir kişinin, o gün (kıyamet alâmetlerinin ortaya çıktığı gün) ettiği iman, o imanında bir hayır kazansa bile bir fayda vermez" anlamına gelmektedir.⁴⁰

Görüldüğü gibi Beyzâvi'nin ilk yorumu, Zemahşeri'nin yukarıda zikredilen yorumuna kısmen benzemektedir. Fakat müfessir bu yorumla yetinmemiş, hemen akabinde iman-amel ilişkisine dair kendisinin de mensup olduğu Ehl-i Sünnet'in yaklaşımına uygun iki görüş daha dile getirmiştir.

Gelenbevi'nin kaynaklarından biri olan Ebussuûd Efendi'ye göre bu ayet, önce Zemahşeri tarafından dile getirilen, sonra da Beyzâvi tarafından tekrarlanan yukarıdaki anlamlardan ilkinde gelmemekte ve dolayısıyla Mu'tezile'nin sarılabileceği bir delil teşkil etmemektedir. Ona göre ayette geçen "Daha önce inanmamış veya imanında bir hayır kazanmamış kimseye, Rabbinin bazı âyetleri geldiği gün imanını fayda sağlamaz" ifadesi, bu iki özellikten, yani "daha önce iman etmemiş olmak" veya "iman etmiş ama bu imanında hayır kazanmamış olmak" özelliklerinden herhangi birini üzerinde taşıyan bir kişiye, kıyamet alâmetlerini gördüğü zaman edeceği imanının da fayda vermeyeceği anlamına gelmektedir. Zira ona göre *birçok ayet ve hadis*, "iman ettiği halde günahlara dalmış olan bir kişinin bile, nihayetinde Allah tarafından affedilebileceğini" ifade etmektedir. Dolayısıyla ayet, Mu'tezile lehine değil, aleyhine bir delil teşkil etmektedir.⁴¹

Ebussuûd Efendi'nin burada kastettiği ayetlerden biri şu olabilir:

Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez; ama bunun dışındaki günahları dilediği kişi için affeder. (Nisâ 4/48, 116)

⁴⁰ Beyzâvi, *age*, II, 190.

⁴¹ Ebussuûd Efendi, *age*, II, 311-312.

Onun kastettiği hadislerden bir kısmı da muhtemelen şunun gibi hadislerdir:

Ebu Saïd el-Hudrî (ra) demiştir ki: "Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdular: "Kalbinde zerre miktarı iman bulunan kimse ateşten çıkacaktır." Ebu Saïd dedi ki: "Kim (bu konuda) şüpheye düşerse şu ayeti okusun: "Allah şüphesiz zerre kadar haksızlık yapmaz..." (Nisa 4/40)⁴²

Ebü Saïd el-Hudrî (ra) anlatıyor: "Rasûlullah (sav) şöyle buyurdular: "Cehennemlikler cehennemde ne ölürlere, ne de yaşarlar. Lâkin günahları sebebiyle ateşe düşen bir kısım kimseler vardır ki, ateş onları tamamen öldürür. Yanıp kömür olduktan sonra, kendileri için şefaate edilme izni verilir. Böylece grup grup getirilirler ve cennet nehirlerine dağıtılırlar. Sonra: "Ey cennet ehli! Bunların üzerlerine su dökün!" denilir. Bunlar, sel yatağında biten bir ot gibi yeniden biterler."⁴³

Ebu Zerr (ra) anlatıyor: Hz. Peygamber (sav) buyurdular ki: "Bana Cebrâil (as) gelerek "Ümmetinden kim Allah'a herhangi bir şeyi ortak kılmadan (şirk koşmadan) ölürse cennete girer" müjdesini verdi." dedi. Ben (hayretle) "zina ve hırsızlık yapsa da mı?" diye sordum. "Hırsızlık da etse, zina da yapsa" cevabını verdi. Ben tekrar: "Yani hırsızlık ve zina yapsa da ha!" dedim. "Evet, dedi, hırsızlık da etse, zina da yapsa!" Hz. Peygamber (sav) dördüncü keresinde şunu ilâve etti: "Ebu Zerr patlasa da cennete girecektir."⁴⁴

Câbir b. Abdullah (ra) anlatıyor: Hz. Peygamber (sav) buyurdular ki: "İki şey vardır ki mücibdir (bir şeyleri gerekli kılandır)." Bir zat: "Ey Allah'ın Rasûlü! Gerekli kılan bu iki şeyden maksat nedir?" diye sordu: Hz. Peygamber (sav): "Kim Allah'a herhangi bir şeyi ortak kılmış olarak ölürse bu kimse ateşe girecektir. Kim de Allah'a hiçbir şeyi ortak kılmadan ölürse o da cennete girecektir" cevabını verdi."⁴⁵

Görüldüğü gibi bu hadislerde, kalbinde zerre kadar iman olan bir kişinin eninde sonunda Cehennem'den çıkacağı ve Cennet'e gireceği; ayrıca Yüce Allah tarafından şirkin dışındaki günahların bağışlanacağı bildirilmektedir.

Öbür taraftan dinî naslar içerisinde, bazı büyük günahları işleyen kişilerin ebediyen Cehennemlik olduğunu ifade eden aşağıdaki gibi bazı ayet ve hadisler de bulunmaktadır:

Her kim bir mü'mini kasten öldürürse, onun cezası, ebedi kalacağı Cehennem'dir. Allah ona gazap ve lanet etmiş ve ona büyük bir azap hazırlamıştır. (Nisâ 4/93)

⁴² Tirmizî, Sıfatu Cehennem, 10 (2598).

⁴³ Müslim, İmân, 306 (185).

⁴⁴ Buhârî, Tevhid, 33; Müslim, İmân, 153-154 (94); Tirmizî, İmân, 18 (2644).

⁴⁵ Müslim, İmân, 151 (93).

Ümmü'd-Derdâ (ra) anlatıyor: "Ebu'd-Derdâ (ra)'nın şöyle dediğini işittim: "Rasûlullah (sav)'ın şöyle dediğini işittim: "Müşrik olarak ölenle, bir müslümanı haksız yere öldüren hariç, Allah bütün günahları affedebilir."⁴⁶

Nitekim yukarıda zikri geçen Nisâ 4/93 ayetinden hareketle İbn Abbâs (v. 68/687) da, bir mü'mini haksız yere ve kasıtlı olarak öldüren bir mü'minin tevbesinin asla kabul edilmeyeceğini söylemiştir. Onun konuya yaklaşımını ortaya koyan, Nisâ 4/93'le ilgili Saïd b. Cübeyr (v. 95/713)'den rivâyet edilen bir haber şöyledir: "Küfeliler bu ayet hakkında ihtilafa düştüler. Ben de ayetle ilgili bilgi almak için İbn Abbas'a gittim ve ona sordum. O da bana dedi ki: "Kim bir mü'mini kasten öldürürse onun cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir." (Nisâ 4/93) âyeti, (konuyla ilgili) inen son ayettir ve ondan sonra bunu nesheden başka bir âyet de inmemiştir."⁴⁷

Bu doğrultuda Mu'tezile mezhebine göre, kasten bir mü'mini öldüren kişi tevbe etmeden ölürse ebediyen Cehennem'de kalacaktır. Nitekim bir Mu'tezili olan Zemahşeri de, "Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bunun dışındaki günahları ise dilediği kimse için bağışlar..." (Nisâ 4/48, 116) ayetinin, büyük günah işleyen bir kişiyi (mürtekib-i kebîre'yi) kapsamadığını; zira böyle bir kişinin, söz konusu günahtan ancak tevbe ederek kurtulabileceğini ifade etmektedir.⁴⁸

Ehl-i Sünnet ise, yukarıdaki Nisâ 4/48 ve 116 ayetlerinden hareketle, şirkin dışındaki bütün günahların her zaman bağışlanma ümidinin olabileceğini söylemekte; dolayısıyla Nisâ 4/93'te kendisinden bahsedilen kasten adam öldüren bir kişinin de, ölmeden önce tevbe etmese dahi, cezasını çektikten sonra Cehennem'den kurtulabileceğini ifade etmektedir. Onlar, âyette geçen ve *kasten* diye tercüme edilen *müteammiden* lafzının, *adam öldürmeyi helâl sayarak (müstehillen li kutâlihî)* şeklinde anlaşılması gerektiğini; böyle bir kişinin de küfre girmiş olacağını, ancak bu durumdaki kişinin ebedî Cehennem azabına müstehak olacağını söylemektedirler.⁴⁹ Fakat bu görüşün, Nisâ 4/93 ayetinin zâhirine ters düştüğü ve bir nebze zorlama olduğu açıkça görülmektedir. Ayrıca doksan dokuz kişi öldürmüş olan ve kendisi için tevbe imkânının hâlâ var olup olmadığını araştıran bir kişiyle ilgili olarak Hz. Peygamber'den

⁴⁶ Ebû Dâvûd, Fiten, 6 (4271).

⁴⁷ Buhâri, Tefsir, Sûratü'n-Nisâ', 17. Ayrıca bkz: Buhâri, Tefsir, Sûratü'l-Furkân, 2, 4; Müslim, Tefsir, 16 (3023); Ebû Dâvûd, Fiten, 6; Nesâi, Tahrimü'd-Dem, 2.

⁴⁸ Zemahşeri, *age*, II, 128-131.

⁴⁹ Konuyla ilgili tartışmalar için bkz: Taberi, *age*, VII, 336-351; Zemahşeri, *age*, II, 128-131; Râzî, *age*, X, 243-246.

nakledilen hadisin sonunda, bu kişinin samimi bir şekilde tevbe etme yolunda bir çaba içerisine girdiğinden dolayı rahmet melekleri tarafından ruhunun alındığı ve söz konusu günahının affedildiği belirtilmektedir.⁵⁰ Bu da, işlenen günah ne kadar büyük olursa olsun, ölmeden önce yapılan tevbenin Yüce Allah tarafından kabul edilebileceğini göstermektedir.⁵¹

Müellifimiz Gelenbevî de, Ehl-i Sünnet'in genel görüşü doğrultusunda bu risâlesinde, Beyzâvî tarafından zikredilen –ve aslen Zemahşerî'ye ait olan- yukarıdaki ilk görüşün yanlış olduğunu dile getirmektedir. Zira ona göre En'âm 6/158. ayetin amacı, “insanı imana zorlayan bir ayet/mucize görüldüğünde edilen imanın faydasızlığını” belirtmektir. Yoksa bu ayetin amacı, “zorlama oluşturmayan bir ayeti/alâmeti görme esnasında” veya “henüz böyle bir ayet/alâmet görmeden önce”, yani normal şartlar altında edilen imanın faydasızlığını belirtmek değildir. Çünkü bu iman şekillerinin ikisi de Allah nezdinde makbuldür. Güneşin batıdan doğması ise, insanları imana zorlayıcı bir ayetin ortaya çıkması anlamına geldiğinden, bundan sonra edilen iman makbul değildir.⁵² Sonuç olarak müellife göre ayetin amacı, “genel olarak amelsiz imanın faydasızlığını ortaya koymak” değil, “kıyamet alâmetlerinin ortaya çıkmasından sonra edilen imanın faydasızlığını ortaya koymak”tır. Dolayısıyla ona göre ayette, Mu'tezile'nin sarılabileceği herhangi bir delil bulunmamaktadır.

Gelenbevî'ye göre, eğer bu ayetten dolayı -Zemahşerî'nin dediği gibi- amelsiz iman makbul değilse, bu sadece o gün için geçerli bir durum olup; ayet, daha önceki günlerle ilgili bir hüküm içermemektedir. Ayrıca ayet, o gün edilen imanın, “o gün”, yani “kıyamet alâmetlerinin ortaya çıktığı gün” insana fayda vermeyeceğine delâlet etmekte; “âhirette” bir fayda vermeyeceğine ise delâlet etmemektedir.⁵³ Dolayısıyla bu konuda Gelenbevî, söz konusu yorumla ilgili Beyzâvî'nin yaptığı itirazlara katılmakta ve ayetin hükmünü, sadece “o gün edilen imanın o gün makbul olmayışı”yla sınırlandırmaktadır.

Gelenbevî, konuya biraz daha açıklık getirmek amacıyla, Beyzâvî tarafından yukarıdaki ikinci maddede dile getirilen *terdîd üslûbu* ile ilgili de bazı örnekler vermektedir. Meselâ “Temizlenmeyen veya avret yerlerini örtmeyen kişiye namazı fayda vermez” cümlesi, tahâret veya setr-i avret şartlarından herhangi birini yerine getirmeyen bir kişiye, kıldığı namazın faydasının olmayacağını, yani namazının makbul olmayacağını ifade etmektedir. Aynı şekilde

⁵⁰ Bkz: Buhârî, Enbiyâ, 50; Müslim, Tevbe, 46.

⁵¹ İbn Kesir, *age*, I, 477.

⁵² Gelenbevî, *age*, vr. 46b.

⁵³ Gelenbevî, *age*, vr. 56a.

“Abdestle *veya* teyemmümle temizlenmeyen kişiye namazı fayda vermez” cümlesi de, bu iki yöntemden herhangi biriyle temizlenmeyen bir kişiye kıldığı namazın fayda vermeyeceğini ifade etmektedir. Tıpkı bu örneklerdeki gibi, incelediğimiz ayette geçen “Daha önce iman etmemiş *veya* imanında hayır kazanmamış bir kişiye, o günkü imanı fayda vermez”, cümlesi de, bu iki şarttan herhangi birini yerine getirmeyen kişiye, kıyamet alâmetlerini gördüğü günkü imanının fayda vermeyeceği anlamına gelmektedir.⁵⁴ Buna göre, bu iki şarttan biri olan “daha önce iman etmiş olma” şartını üzerinde taşıyan birisine, kıyamet alâmetlerini gördüğü gün, önceki imanı kesinlikle fayda verecektir.

Benzer bir şekilde Elmalılı (v. 1361/1942) da, bu ayetten hareketle iman ve sâlih ameli bir araya getirmiş olan bir kişi için, bu imanından fayda bulmasının kaçınılmaz olduğunu söylemektedir. Bunun yanı sıra müfessir, ayette *terdid* ifade eden *ev* edatı kullanıldığı için, bu iki şarttan *hiçbirini* üzerinde bulundurmeyen kişi için o günkü imanının fayda vermeyeceğini; fakat bu iki şarttan *herhangi birini* üzerinde bulandıran kişi için ise, imanının fayda vereceğini belirtmektedir. Dolayısıyla ona göre de burada Mu'tezile mezhebi için bir delil bulunmamaktadır.⁵⁵

Ayrıca müellifimiz Gelenbevi'ye göre, ayette geçen “imanında hayır kazanma” ifadesi, “bu imanını dil ile ikrâr etme” anlamındadır. Zira dil ile ikrâr da kalbin dışındaki bir uzuvla (dil ile) yapılan bir çeşit hayırdır. Yani ayet, kalbiyle iman eden ve bu imanını diliyle ikrâr eden bir kişinin imanının, kıyamet alâmetlerinin çıktığı gün sahibine fayda vereceğini, bu özelliklere sahip olmayan bir imanın ise kişiye fayda vermeyeceğini söylemektedir.⁵⁶ Fakat müellifimiz bu âlimlerin görüşüne katılmamakta; Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğuna göre iman kelimesinin, sadece Allah'ı kalp ile tasdik anlamına geldiğine dikkat çekmekte; dil ile ikrârın ise, sadece o kişiye şer'î hükümlerin uygulanabilmesi için gerekli olduğunu ifade etmektedir.⁵⁷

Görüldüğü gibi burada müellif, Râzî tarafından zikredilen, Ebû Hanîfe'nin yukarıda geçen iman tarifine bir gönderme yapmaktadır. Zira Ebû Hanîfe, imanı “kalp ile tasdik, dil ile ikrâr” olarak tarif etmektedir. Ayrıca Gelenbevi'nin kaynaklarından biri olan İbn Kemâl Paşa da, söz konusu ayetin tefsirinde bu yorumu dile getirmektedir.⁵⁸ Ebû Hanîfe'ye göre, imanını diliyle ifade etmenin

⁵⁴ Gelenbevi, *age*, vr. 57a.

⁵⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 2106, Eser Neşr., İstanbul, 1971.

⁵⁶ Gelenbevi, *age*, vr. 54a.

⁵⁷ Gelenbevi, *age*, vr. 54a-54b.

⁵⁸ İbn Kemâl Paşa, *age*, c. I, vr. 262b-263a. Ayrıca bkz: Kırca, *a.g.mk.*, s. 44.

dışında hiçbir hayırlı amelde bulunmayan bir kişinin bile âhirette kurtulması imkân dâhilindedir.

Gelenbevî, Beyzâvî tarafından zikredilen diğer iki görüşü de, doğru olması muhtemel birer yorum olarak nitelendirmekte ve bunları şerh etmektedir. Fakat ona göre, ayetle ilgili daha doğru ve müfessirleri zorlama teviller yapmaya mecbur bırakmayan bir yorum daha bulunmaktadır. Buna göre “daha önce iman etmemiş veya imanında hayır kazanmamış bir kişiye, o günkü imanı fayda vermez” ayetindeki ilk kısım, yani “daha önce iman etmemiş kişi” ifadesi, “kıyamet alâmetlerinin ortaya çıkmasından önce hiçbir şekilde iman etmemiş bir kişi” anlamına gelmektedir. Ayette geçen ikinci kısım, yani “imanında hayır kazanmamış kişi” ifadesi de, “bu alâmetler çıkmadan önce iman etmiş, fakat bu alâmetlerin ortaya çıkışından önce *irtidat etmiş*/dinden dönmüş, dolayısıyla daha önce ettiği imanında herhangi bir hayır elde edememiş kişi” anlamına gelmektedir. Nitekim benzer bir şekilde Kur’ân’daki “*Sizden her kim dininden döner ve kâfir olarak ölürse, onların amelleri dünya ve âhirette boşa çıkacaktır.*” (Bakara 2/217) ayeti de, dinden dönen kişilere, daha önce yaptıkları amellerin herhangi bir fayda sağlamayacağını açıkça ifade etmektedir.⁵⁹

Muhtemelen Gelenbevî’yi bu yorumu yapmaya iten sebep, ayetin sınırını, amelle hiçbir ilgisi bulunmayacak bir şekilde “iman dairesinde” tutmaktır. Böylece ayetle ilgili Mu’tezile tarafından dile getirilen amelle irtibatlı yorumlar da boşa çıkmış olacaktır.

Sonuç olarak Gelenbevî’ye ve Sünnî âlimlere göre söz konusu âyette, *amelin*, uhrevî kurtuluş için gerekli olan *imanın bir parçası* olduğunu iddia eden Mu’tezile mezhebinin görüşünü destekleyen herhangi bir delil bulunmamaktadır. Elbette Ehl-i Sünnet âlimleri için de imanla birlikte sâlih amellerde bulunmak gereklidir. Fakat burada tartışma konusu olan şey, iman edip de hiçbir hayırlı amel işlemeyen ve bu şekilde kıyamet alâmetleriyle karşılaşan bir kişinin durumudur. Tabii böyle bir kişinin fiilen bulunup bulunmayacağı da ayrı bir konudur.

Mu’tezili müfessir Zemahşerî, yukarıda da geçtiği gibi böyle bir kişiyi, hiç iman etmeyen birisiyle eş tutmaktadır. Ayrıca bu müfessir, adam öldürmek gibi büyük bir günah işleyen kişinin de, ölmeden önce tevbe etmediği takdirde ebediyen Cehennem’de kalacağını iddia etmektedir. Ehl-i Sünnet âlimleri ise, kişi tarafından edilen imanın, onu eninde sonunda Cehennem’den çıkaracağı düşüncesindedirler.

Bütün bunlardan sonra denilebilir ki, -Elmalılı’nın dediği gibi- her ne kadar amel imandan bir cüz değilse de, dinden bir cüz olduğu

⁵⁹ Gelenbevî, *age*, vr. 52b, 60a, 63a, 65a.

konusunda hiçbir şüphe yoktur.⁶⁰ Dolayısıyla iman ettiğini söyleyen bir kişiye düşen de, bu imanının gereği olan amelleri yerine getirmesidir. Ama bir kişi, iman ettiği halde -farz-ı muhal- hiçbir hayırlı amelde bulunmadıysa, ilgili naslar çerçevesinde böyle bir kişinin Cehennem’de ebediyyen kalacağını söylemenin de bir anlamı olmasa gerekir. Kanaatimizce bu kişinin kalbindeki iman, eninde sonunda onu Cehennem’den çıkaracaktır.

Sonuç

Osmanlı âlimlerinden Gelenbevî, incelemiş olduğumuz *Risâle fî Tahkiki Mezhebi Ehli's-Sünne fî Usâti'l-Mü'minîn* adlı eserinde, En'âm 6/158. ayette geçen “(İnanmak için) ille de kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbinin gelmesini ya da Rabbinin bazı ayetlerinin gelmesini mi bekliyorlar!” ifadesindeki "Rabbinin bazı ayetlerinin gelmesi" ibaresini, ilgili hadisler doğrultusunda, kıyamet alâmetleriyle irtibatlandırarak tefsir etmektedir. Ona göre bu ifade, ilgili hadislerden de anlaşıldığı üzere, kıyamet alâmetlerinin ortaya çıkmasından sonra edilen imanın, kişiye fayda vermeyeceğini belirtmektedir.

Bu konuda müellif, Zemahşerî ve Beyzâvî'nin hadislere dayalı bu görüşünü tercih etmekte; İbn Kemâl Paşa ve Ebussuûd Efendi tarafından bağlama dayalı olarak yapılan yoruma katılmamaktadır.

Müellife göre aynı ayetin “Daha önce inanmamış yahut inancı kendisine hayır kazandırmamış bir kimseye, Rabbinin bazı âyetleri geldiği gün iman etmesi fayda sağlamaz.” kısmı da, kıyamet alâmetlerinin ortaya çıktığı günden önce iman etmemiş birisine, o gün ettiği imanın bir fayda vermeyeceği anlamına gelmektedir. Yoksa ayet, Mu'tezile'nin anladığı gibi amelsiz imanın kesinlikle bir fayda vermeyeceği anlamına gelmemektedir. Bir Sünnî/Mâtürîdî olan Gelenbevî'ye göre iman başka bir şey, amel başka bir şeydir.

Bu konuda da Gelenbevî'nin, bir Mu'tezilî olan Zemahşerî'nin görüşünü reddettiği; buna mukâbil Ehl-i Sünnet'in görüşünü savunduğu görülmektedir.

Şüphesiz Kur'ân sürekli olarak iman-amel birlikteliğini vurgulamaktadır. Fakat buradan hareketle, amel olmadan imanın da olmayacağını iddia etmek; hele hele amelsiz bir mü'minle bir kâfir arasında hiçbir fark bulunmadığını söylemek doğru değildir.

⁶⁰ Elmalılı, *age*, II, 925.